

*Шарова Т. М.,**доктор філологічних наук,**професор кафедри суспільно-гуманітарних наук**Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного**Землянська А. В.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук**Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного*

ПРОБЛЕМА МОВИ ТА КУЛЬТУРА МИСЛЕННЯ К. ГОРДІЄНКА

Анотація. У статті представлено розуміння К. Гордієнком проблеми мови та культури мислення у ХХ ст. Акцентовано увагу на тому, що письменник вільно орієнтувався у сферах української та світової культури, літератури, мови. К. Гордієнко постійно стежив за силою художнього слова, аналізував глибинні пласти духовного життя народу, визначав значення рідної мови в житті окремої людини та цілої нації. Його по праву вважають патріархом української літератури, оскільки він залишив чимало рецензій, мемуарних нарисів, статей і розвідок літературно-критичного, публіцистичного плану.

У дослідженні вказано на те, що у творчій спадщині письменника є публіцистичні збірки, які містять розуміння К. Гордієнком питань мови («Зернослово», «Лінія пера», «Слово про слово», «Ще слово про слово»). Наголошено на тому, що, наприклад, книжка «Лінія пера» виразно засвідчила посилення тенденційних мотивів, проявлення конформістських інтенцій письменника та його підпорядкування тоталітарному засиллю.

У статті представлено аналітичні роздуми К. Гордієнка, які зводяться до проблемно-тематичного діапазону в таких аспектах: міркування про красу і силу народного слова, культуру рідної мови й особливість мовної майстерності письменника; критичні виступи про світоглядно-етичні й естетичні засади творчості та проблеми літератури; спогади про незабуті дні українського ренесансу 1920-х рр., мемуарні свідчення про літературне оточення.

У дослідженні подано твердження про те, що К. Гордієнко не є професійним критиком. Свідченням цього є думки, представлені у роздумах, зауваженнях і висновках письменника, де нерідко зустрічаються характерні для його прозових творів емоційне забарвлення й оціночні мовні інтонації, лексико-фразеологічне наповнення і стильове обрамлення із широкими авторськими описами. У критичних статтях Кость Гордієнко звертався до улюбленої теми – творчого ставлення до національної мовної спадщини та права письменника на художню індивідуальність мови.

Ключові слова: проблема мови, культура мислення, художня творчість, поетика, література, мовознавство, слово.

Постановка проблеми. Кость Гордієнко по праву належить до покоління письменників, яке увійшло в історію українського літературно-мистецького життя ХХ ст. під знаком формування національного нарративу. Покоління Миколи Хвильового, Валер'яна Підмогильного, Миколи Куліша, Леся Курбаса ста-

лінська машина смерті перемолола ще у 1930-х рр. Гордієнкові вдалося вцілити та стати «останнім із могікан» (вислів В. Романовського), який «після очищення... з комуністичного болота міг би сміло зайняти не останнє місце в загальній і справді українській літературній творчості» [1, с. 2].

Протягом більш ніж півстолітньої літературної праці прозаїк написав чимало творів – оповідань, новел, повістей, романів, серед яких є вдалі й невдалі. Він вільно орієнтувався у сферах української та світової культури, літератури, мови. Прагнувши простежити силу художнього слова, глибинні пласти духовного життя народу, визначити значення рідної мови у житті окремої людини та цілої нації, патріарх української літератури залишив чимало рецензій, мемуарних нарисів, статей і розвідок літературно-критичного, публіцистичного плану. У більшості з них помітне шире прагнення автора об'єктивно розібратися (навіть діючи у запропонованих ідеологічних рамках) у художніх явищах, у складній і неоднозначній картині літературного дійсності, у реаліях життя загалом. Чи не всі праці друкувалися в українських періодичних виданнях («Друг читача», «Літературна газета», «Літературна Україна», «Прапор», «Радянське літературознавство», «Слово і час», «Україна»), входили до окремих збірників – «Лінія пера» (1932 р.), «Слово про слово» (1964 р.), «Рясне слово» (1978 р.), «Зернись, земле!» (1988 р.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На етапі естетичного росту Кость Гордієнко звинувачували у «політичній короткозорості» та «незрілості», у «перекручуванні» фактів про здобутки радянського суспільства й у «невідповідності» форми «новій революційній соціалістичній дійсності» (Д. Гольдштейн, С. Журахович, Б. Коваленко, І. Кулик, І. Романченко). У процесі «діалогу» із владою критика вказувала на «партійну позицію», «успіхи в опануванні творчим методом соціалістичного реалізму», хоча й не була цілком упевнена у «нюансах міркувань» інтегрованого у радянську структуру цінностей письменника (В. Брюховецький, Ю. Герасименко, О. Зінченко, Л. Новиченко, М. Острик, В. Панченко та ін.).

Метою статті є виклад думок із приводу проблеми мови та культури мислення Кость Гордієнко як представника української літератури ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Остання книжка публіцистики й епістолярію Кость Гордієнко «Зернослово» вмістила «всі статті, нариси, роздуми, розкидані в журналах, газетах, книжках» [2, с. 49], в основу яких покладено досвід і роздуми

довголітнього творчого життя письменника. Укладена автором напередодні свого 95-річчя й подана до видавництва 1992 р. (спочатку до «Дніпра», потім – до видавництва «Український письменник»), попри усі намагання, сприяння колег по перу (О. Левади, М. Равлюка) та постійні запевнення редакторів, досі не дійшла до читача.

До слова, назва збірки з'явилася з легкої руки Олексі Ющенка, котрий написав кілька нарисів про творчість Костя Гордієнка, зокрема «Зернослово» (журнал «Україна», 1979 р.). «Назва сподобалася Костю Олексійовичу, і він назвав власну збірку статей, нарисів, спогадів “Зернослово”, повідомивши про це» в одному з листів [3, с. 74]. Ідею видрукувати книжку підтримав також письменник-емігрант Дмитро Нитченко: «В додатку “Зернослава” – бачу, що Ви на мовну тему написали силу-силенну статей чи розвідок, що заслуговує чималої уваги. До того ж більшість вже надрукувалась в різних періодичних виданнях. Добре було б, щоб збірник побачив світ» [2, с. 51].

Стаючи на захист своєрідної народної поезики слова, захопаний у літературну творчість Кость Гордієнко вважав видання збірки нарисів і роздумів своїм обов'язком, позаяк мав «право, щоб збереглося сприймання і відтворення народного слова» [2, с. 46]. Хоча й неодноразово нарікав: «В теперішньому літ середовищі почуваю себе “чужаком”, чого не було в часи Рильського, Панча, Смолича, Яновського, Сосюри.<...> Зачароване коло, яке ніхто не може розірвати. Може, вийде до мого 100-річчя (через 6 років), коли мене вже не буде, і то я боюся, щоб моя книжка не потрапила в руки школярів. Тим часом я чую поки ще негласні розмови про “застарілість” мого слова» [2, с. 47].

Письменник болісно сприйняв відмову видавництва «Дніпро» друкувати книжку, мовчання «Українського письменника»: «Чи треба викреслювати з життя нас, стариків. Саме життя нас скоро викреслить, і не певен, чи діждуся я побачити бодай гранку “Зернослава”» [2, с. 48], – до такого невтішного висновку на схилі літ прийшов Кость Гордієнко.

Перефразовуючи спостереження В. Дончика, можна сказати, що «становлення голосу» Гордієнка-критика та набуття ним досвіду публіциста «припали переважно на час масового “впровадження” ідеологічних догм і виламування рук національній інтелігенції, на час як вимушеного, так і добровільного, заподливого кон'юнктуриництва» [4, с. 15]. Певна річ, в умовах панування ілюстративно-прикладної методології осмислення словесної творчості, що призводила до обмеження свободи авторської перспективи, літературно-критичні міркування та роздуми митця мали відповідну логіку функціонування й оприявлення.

Збірка «Лінія пера», укладена на зламі 1920–1930-х і на початку репресивних 1930-х рр., наочно віддзеркалює ситуацію, що склалася в тогочасній українській літературі та літературній критиці. Демонструє певний злам у творчих принципах, зміни в естетичних орієнтаціях Костя Гордієнка, властиві переважній більшості тогочасних митців. Ідейно-політична атмосфера доби сталінізму змушувала не тільки консолідуватися із класом переможців, а й удаватися до самовиправдовувань за творчі помилки «молодості»: «світоглядну незрілість», «суперечливість художнього методу», «незнання життя» та інші «прорахунки», пристосовуючись до «вимог часу», повсякчас висловлювати запевнення у підтримці партійного курсу побудови «світлого майбутнього».

Розгортання горизонтів критичного мислення Костя Гордієнка у збірці «Лінія пера» відбувається у визначеній офіційною ідеологією системи цінностей. Міркування починаються з розлогого славослів'я (на кшталт «націоналістична пропасниця», «твань психологізму», «прозрілива ленінська думка», «ленінізм у будівництві культури» та подібні мовні звороти), літературознавчий аналіз набуває форми оцінкових суджень із яскравим ідеологічним забарвленням. Так, розповідаючи про труднощі професійного зростання та формування світоглядних позицій (у поцінуванні радянських критиків – «збочень» [5, с. 13], «манівців і кручених стежок» [6, с. 134]), письменник пояснює особливості власної творчої манери: «Певною логікою, організацією фактів, речей, що їх ніяк не заперечиш, показую, доводжу певну гостроспрямовану думку, ідею, якнайгостріше впливаю на психіку читача фактами-образами» [7, с. 4].

Не відкидаємо і прагнень письменника у «Лінії пера» реабілітуватися перед «суворим радянським читачем» і «пролетарською критикою» за «серйозні невдачі й помилки» у творчій діяльності попереднього десятиліття. Тому, намагаючись не стати об'єктом цькування та звинувачень, Кость Гордієнко у подібних «одкровеннях» прагне відмежовуватися від компрометуючих зв'язків із колишніми боротьбистами й ваплітцями (Василем Блакитним, Миколою Хвильовим, Миколою Кулішем, Майком Йогансенем). Задля самозбереження оперативного реагує на політико-ідеологічні вимоги. Скажімо, як щодо відображення у художній літературі класової боротьби на селі: «вбивства голів колгоспів, підпалу комун, отруєння криниць від озвірілої глитайні та іншого шкідництва, на яке лишень здібна дегенеративна глитайська вдача» [7, с. 13–14].

Так чи інакше, книжка «Лінія пера» виразно засвідчила посилення тенденційних мотивів, проявлення конформістських інтенцій письменника та його підпорядкування тоталітарному засиллю. У мемуарних нарисах, статтях і розвідках літературно-критичного плану, надрукованих у періодиці, й тих, що ввійшли до збірок «Слово про слово», «Рясне слово», Кость Гордієнко повторив досвід 1930-х рр., вдаючись до інструментарію радянської критики, закутої в рамки ідеологічних приписів. Проте тут письменник, не раз критикований за невідповідність соцреалістичним канонам, виявляє себе не таким пафосно однозначним, категоричним і впевненим щодо рефлексій радянського світоmodellювання.

Написані вже після розвінчання культу особи Сталіна ці праці переважно відтворюють ситуацію внутрішнього роздвоєння автора, спричиненого спробами поєднати непоєднуване, амбівалентність його пошуків. Внаслідок балансування між державно-партійними симпатіями та національними пріоритетами він «під камуфляжем партійної риторики нерідко приховував глибокі думки та правдиві, чесні оцінки, – коли йшлося про творчість класиків чи сучасників, про національну мову, про зв'язки з культурним світом» [8, с. 310].

Книжка статей «Зернися, земле», підготовлена до друку в кінці 80-х рр. – у період пробудження громадської активності в Україні, певним чином віддзеркалює своєрідний злам у свідомості Костя Гордієнка. Іншими словами, літературно-критичні спроби, мемуарна практика прозаїка прикметно відбивають динаміку його «зцілення» як людини та як письменника, повернення до джерел, коли на поверхню художнього мислення виходить пережите, наболіле, у стислих роздумах і спостереженнях відбивається енергія відродження нації.

Привітимося до його літературно-критичних текстів, що з'явилися після завершення доби сталінізму – у 60–80-ті рр. XX ст. Якщо вдатися до визначення проблемно-тематичного діапазону праць Костя Гордієнка, то варто окреслити серед них найголовніші. Серед аналітичних розмислів автора – 1) міркування про красу і силу народного слова, культуру рідної мови й особливості мовної майстерності письменника («Голоси і барви», «Енергія простоти», «Ще слово про слово», «Чутливість до слова»); 2) критичні виступи про світоглядно-етичні й естетичні засади творчості та проблеми літератури («Народження твору», «Народний характер», «Творчі джерела»); 3) спогади про незабуті дні українського ренесансу 1920-х рр., мемуарні свідчення про літературне оточення, колег по ВАПЛІТЕ, друзів із «Гарту» та «Плугу» («Еллан», «Друг дітей», «Листопад», «Літа молодії», «Спогади повітового редактора» та ін.).

Аналізуючи літературно-критичні праці Костя Гордієнка, варто зважати на те, що він не є професійним критиком, тому в роздумах, зауваженнях і висновках нерідко зустрічаються характерні для його прозових творів емоційне забарвлення й оціночні мовні інтонації, лексико-фразеологічне наповнення і стильове обрамлення із широкими авторськими описами тощо. У якихось нюансах критичних міркувань «трапляється не до кінця щось переконливе, часом смакове» [9, с. 3]. Водночас критична публіцистика – невід'ємна частина художнього світу письменника – позначена аналітичною спрямованістю, гострим пафосом, широтою світогляду та виразним дослідницьким началом. Своєчасно приймаючи виклики й реагуючи на запити, автор прагне відповісти на низку важливих питань, шукає аргументи у кращих зразках класичної та сучасної української та зарубіжної літератури. Беручи участь у критичних дискусіях, ділиться власним досвідом використання слова.

Загалом у критичній спадщині Костя Гордієнка значне місце посідають дослідження, у яких письменник зосереджує увагу навколо мови художніх творів, манери розповіді, слова, наповненого почуттями письменника. Вони й досі актуальні, позаяк «питання мови – наріжне питання художньої літератури, її виразних і зображальних засобів» [10, с. 85]. Тут доречними можуть бути праці письменника про українське слово та мову, а також наукові розвідки про мову художніх творів українських класиків літератури (Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Панаса Мирного, Василя Стефаника, Михайла Коцюбинського та багатьох інших) і сучасних для письменника майстрів слова (Василя Блакитного, Максима Рильського, Павла Тичини, Володимира Сосюра, Олександра Довженка та ін.).

Звертається Кость Гордієнко у критичних статтях до улюбленої теми – творчого ставлення до національної мовної спадщини та права письменника на художню індивідуальність мови. Чи найповніше про вимогливість до художнього слова письменників, про культуру рідної мови, її стилістичні й інтонаційні ресурси автор говорить у п'яти статтях, що ввійшли до збірки «Слово про слово». Ідейно-змістовий лейтмотив його міркувань розкривають слова Миколи Гоголя, взяті епіграфом до книжки: «Дивуєшся дорожності нашої мови: що не звук, то й подарунок; все зернисто, крупно, як самі перли, і, далєбі, інша назва значно дорожніша від самої речі» [11, с. 3]. Кость Гордієнко висловлює багато цікавих думок про народні художньо-мовні образи, поетичні звороти, інтонаційно багаті та влучні вирази та їхню роль у художньому творі.

Звертає на себе увагу й зосередження автора на питаннях національної своєрідності мистецтва слова, національного характеру, проблеми віддзеркалення *національної* ментальності у художній *літературі*, що само по собі є доволі сміливим кроком Костя Гордієнка. Відомо ж бо, що тогочасне академічне літературознавство було повністю заповнене студіями, у яких домінував єдиний можливий – ідеологічний – кут зору. В арсеналі радянської критики були слова й поняття «бажані» й «небажані», заохочувані й переслідувані, дозволені й заборонені [4, с. 15–16], якими мали послуговуватися дослідники у процесі літературознавчого аналізу. Серед таких слів активно тиражувалося слово «інтернаціональний», на підозріле слово «національний» накладалося табу.

Наомість у статті «Чутливість до слова», як і у статтях «Слово», «Ще слово про слово...», «Голоси і барви», спостерігаємо актуалізацію національних світоглядних кодів. Звернення до цих питань в умовах несвободи, неволі наукового мислення, цілком очевидно, вимагало від критика певного дерзновень, гостроти думки й усвідомлення вагомості *національного досвіду*. Він чітко формулює уявлення у цьому питанні, основані на власному досвіді. Наголошуючи на вагомості категорії, ставлення до яких в офіційному критичному дискурсі неоднозначне, письменник використовує інтонацію живої розмовної мови, витвореної за рахунок низки характерних розгорнутих запитань: «Хіба пригасають усі національні особливості? Національні характери? // Хіба будь-який образ світової літератури може бути схожий на “Тараса Бульбу”? <...> Хіба національна своєрідність якоюсь мірою сприяє духовному відчуженню народів? // І навпаки: спорідненість мотивів і образів хіба повинна нівелювати національний характер» [11, с. 14–15]. Поставлені риторичні запитання ніби передбачають заперечну відповідь та увиразнюють авторську ідею національної своєрідності літератури.

У центрі розмови про національний характер, що її веде критик, виявилися й міркування про значущі для української історії події. Зокрема, про найславніші сторінки визвольної війни українського народу, яскраві образи національних героїв (Устима Кармалюка, Олекси Довбуша, Лук'яна Кобилиці та ін.). Свідомість Костя Гордієнка спровокувала його як письменника звернутися до характеристики національного характеру, визначення питомо національних рис народу як комплексу світоглядних почувань і прагнень, народної вдачі. Із цього погляду цікаві міркування про характерологічні риси українців, серед яких – незгасний оптимізм, непокора до зла, працелюбність, велика любов до землі.

Міркуючи про національні особливості літератури, письменник висловлює влучні зауваження й щодо національної мовної спадщини. На його думку, «мова художнього твору повинна бути означена своєрідними особливостями, своєю національною специфікою» [11, с. 40]. Дослідник настійливо радить освоювати «духовні людські скарби», проймається досвідом українського народу, глибинами його мудрості та відтворювати «розкидані самоцвіти народного слова. Водночас застерігає від несвідомого запозичення чи мимовільного копіювання засобів усної народної творчості, архаїзації літературної практики, адже «наліпки на сірому тлі не пособлять. Бо глину як не прикрашай – однаково це буде глина» [11, с. 17].

Кость Гордієнко орієнтує своїх колег на поетичне перетворення та перевілення народних зразків, відтворення народного поетичного ладу, як це роблять, приміром, у своїй творчості

Максим Рильський, Павло Тичина, Андрій Малишко, Іван Варган, Дмитро Павличко, Володимир Сосюра та інші майстри слова. «Чистий стрій, свіжий рядок, багатство барв і тонів, легкі, смілі звороти, звучні рядки. Рідко в кого стрінемо таку кристалічну чистоту» [11, с. 23], – резюмує критик.

Письменника непокоїть канцеляризація мови, стандартизація письма та мовний схематизм, порушення стилістичної єдності художнього твору – і проти цього спрямований основний критичний пафос. Він також застерігає від архаїзації мовної системи, що може завести письменника на манівці побутово-натуралістичного ладу або ще гірше – на псевдонародність. Погоджуючись із процесом оновлення лексики, мовних зворотів, зауважує про загрозу механічного, часом безладного – без урахування органічного зв'язку слова – поєднання стилістично чужорідних для української мови засобів.

Доволі різко й однозначно Кость Гордієнко виступає проти мовного натуралізму, за творче використання живого ладу мови з метою вироблення власного стилю, який би виразнював особливості народної мовної стихії. Усвідомлюючи необхідність оновлення мови, критик заперечує «буїну “словотворчість” людей, глухих до народного словника, до його поетики, образної простоти, поетичної густоти, сили й виразності» [11, с. 23].

Висновки. У працях Костя Гордієнка знаходимо чимало міркувань про активну «словотворчість» людей, що нездужають на «естетичну глухоту». Мав на увазі тенденційну практику радянських критиків, котрі переважно поєднували свою роботу із цензурською. Переймаючись питаннями ідеологічної доцільності та політичної виваженості художньої літератури, свавільно втручалися у текст, контролювали вибір тем, фактаж, інтерпретаційні підходи тощо. Уявлення Костя Гордієнка у цьому питанні ґрунтуються на власному досвіді. Неодноразово критикований за «ідейні прорахунки», «збочення», письменник змушений був переосмислювати творчі засади, реагуючи на звинувачення, переписувати, доробляти власні твори.

Письменник дозволяє собі навіть обережно протестувати проти ідеологічного тиску на інакодумство, регламентацій і заборон у творчій діяльності. Різко виступає проти викривально-повчальної тональності «вульгаризаторської критики, догматичної, доктринерської чи просто голубельної» [12, с. 28], що не раз ставила на шляху літератури свої бар'єри.

Література:

1. Літературна творчість в Україні після війни. *Свобода. Український щоденник*. 1947. Ч. 120. С. 2–3.
2. Шарова Т. Кость Гордієнко: художній літопис села Буймир. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки*. 2011. № 19 (230). С. 45–51.
3. Ющенко О. Кость Гордієнко – сівач зернослава. *Слово і час*. 1999. № 10. С. 74–76.
4. Дончик В.Г. З потоку літ і літпотоку. Київ : ВД «Стилос», 2003. 556 с.
5. Зінченко О. Кость Гордієнко: літературно-критичний нарис. Київ : Радянський письменник, 1987. 176 с.

6. Верунь Т. Кость Гордієнко (до 60-річчя з дня народження). *Дніпро*. 1964. № 10. С. 134–135.
7. Гордієнко К. Лінія пера. Харків : Література і мистецтво, 1932. 38 с.
8. Поліщук Я. Краківські рефлексії Максима Рильського. *Поліщук Я. Пейзажі людини*. Харків : Наук. вид-во «Акта», 2008. С. 310–328.
9. Острик М. Зброя письменника – слово. *Радянське поділля*. 1964. 13 вересня. С. 3.
10. Фургайло В. Дві стихії. *Пранор*. 1957. № 1. С. 85–91.
11. Гордієнко К. Слово про слово: статті і спогади. Київ : Радянський письменник, 1964. 70 с.
12. Шарова Т.М. Літературний процес 20-х років ХХ століття і механізми формування політичного дискурсу. *European Applied Sciences*. 2018. № 2. С. 28–30.

Sharova T., Zemlianska A. The problem of K. Gordienko's language and the culture of thinking

Summary. The article presents K. Gordienko's problem of language and culture of thinking understanding in the twentieth century. It emphasizes the fact that the writer fluently oriented in the spheres of Ukrainian and world culture, literature and language. K. Gordienko constantly monitored the power of the artistic word, analyzed the deep layers of the people's spiritual life, and determined the importance of the native language in the life of an individual and the whole nation. He is rightly considered the patriarch of Ukrainian literature, because he left many reviews, memoirs, articles and investigations of literary-critical, journalistic plan.

The study indicates that the writer's creative heritage includes journalistic collections that contain K. Gordienko's understanding of language issues (“Grain”, “Line of the Pen”, “Word for word”, “Another word for word”). It is emphasized that, for example, the book “Line of the Pen” clearly showed the strengthening of tendentious motives, the manifestation of writer's conformist intentions and his submission to totalitarian domination.

The article presents K. Gordienko's analytical reflections, which are reduced to the problem-thematic range in the following aspects: reflections on the beauty and power of the vernacular, the culture of the native language and the peculiarity of the writer's language skills; critical speeches on worldview-ethical and aesthetic principles of creativity and problems of literature; memories of the Ukrainian renaissance of the 1920s unforgettable days, memoirs about the literary environment.

The study states that K. Gordienko is not a professional critic. Evidence of this are the thoughts presented in the reflections, remarks and writer's conclusions, where there are often characteristic of his prose works emotional color and evaluative language intonations, lexical and phraseological content and stylistic framing with broad authorial descriptions.

The scientific publication contains opinions that in critical articles Kost Gordienko's favorite topic is a creative attitude to the national linguistic heritage and the writer's right to artistic individuality of language.

Key words: language problem, culture of thinking, artistic creativity, poetics, literature, linguistics, word.